

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В СРСР:
УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ
В КОНТЕКСТІ ЧАСУ**

Олег Траверсе,
доктор політичних наук,
професор кафедри соціології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

У статті розглядається політичний контекст переплетення комплексу факторів, що призвели до розпаду СРСР. Аналізуються окремі тенденції правління тогочасних політичних лідерів крізь призму трансформації тоталітарної системи.

Ключові слова: тоталітарна система, трансформація, перебудова, політичний розвиток.

The article considers political context of interweaving of different factors which caused the downfall of the USSR. The tendencies of ruling of the then political leaders are analysed in the light of the transformation of totalitarian system.

Keywords: totalitarian system, transformation, reorganization, political development.

Механізми модифікації і трансформації тоталітарної системи в СРСР відбиваються у специфіці форм політичного режиму. «Приголомшливий розпад соцтабору і СРСР у багатьох створив враження зламу всіх конструкцій ... Межі між вчора, сьогодні і завтра у багатьох відношеннях розмиті, хоча по деяких напрямках суспільної еволюції відмінності є розумними. ... «Вбивця» – це і є той комплекс факторів, які призвели до катаклізму. Тут і внутрішні фактори патології системи, і зовнішні фактори світової системи, які впливають на неї» [1].

Вони пов'язані з політичним контекстом, який зумовлюється соціокультурними особливостями українського політичного простору. «Гігантський демонстраційний ефект процвітаючого Заходу, відео і оргтехніка, «рок-культура» ... жага володіти ними і спонукала до перебудови «синів і доньок номенклатури», наш новий передперебудовний клас» [2].

У ході політичного розвитку України діють різноспрямовані процеси, де лінія регресивного складно переплітається з прогресивним. Підвалини політичних режимів (які узагальнено визначають як демократичні, авторитарні, тоталітарні) формуються на культурних зразках і наявних відносинах (у сенсі існуючих традицій), між субкультурами, зокрема політичними, певних людських спільнот. Вважається, що одним із наріжних каменів у фундаменті влади завжди виступає традиція, яка визначається конкретними елементами політичного досвіду, свідомо й підсвідомо передається (успадковується) політичними режимами, що змінюють один одного, незалежно від ідеологічних «надбудов». Процес розвитку відбивається на поступових і закономірних змінах системи. Вона зберігає свої сутнісні властивості і, водночас, переживає різноспрямовані зсуви у первинній конструкції. Ми спостерігали подібне, коли переживали «реформаторство» М. Хрущова та його наступників.

Консервуючи наявні проблеми та відправляючи їх у невизначене майбутнє, режим Л. Брежнєва задовольняється політичним паліативом. Замість комунізму, обіцяного М. Хрущовим, громадянам був запропонований сурогат комблаг: перехід від держави диктатури пролетаріату до загальнонародної держави, «розвинений соціалізм», зближення міста і села, об'єднання всіх націй і народностей у нову спільноту з назвою «радянський народ» і т. ін.

До декларованих цінностей у вигляді соціальної справедливості, духовності, колективізму (які існували в контексті панівних ідеологічних домінант), додаються нові елементи: так звана соціалістична законність (яка заступила революційну), матеріальне стимулювання (а не лише ідеологічне), орієнтація на добробут, госпрозрахунок і прибуток. Вони являють спробу перекодування еквівалентів ліберальних цінностей економічної і політичної демократії до радянських умов. До політичних новоутворень (у вигляді зміни образу світу в громадян усупереч постійному ідеологічному промиванню мізків, використанню партійно-радянською номенклатурою державної машини за для власного благополуччя та збагачення) слід додати таке явище як клановість.

На фоні панування таких тенденцій у країні погіршується моральна і політична атмосфера. На заклики режиму усунути недоліки та покращити стан справ (у першу чергу в економічній сфері), суспільство по суті не реагує (найпоширенішою формою реакції є анекдоти). Розрив між гаслами та реальністю призводить лише до захоплення всезагальної брехні. Разом з повсюдним пануванням пересічності вони викликають політичну апатію і пасивність. Відповідно, суттєвих змін зазнає субкультура українських міст. Оскільки механічний перехід маси жителів до міста не змінює ментальності вчорашнього сільського мешканця і породжує проблеми з перетворення сільського мешканця в міського.

Зловживання владою і крадіжки у великих і мілких розмірах стали нормою життя. «В усіх сферах суспільної і державної діяльності – від партійного керівництва в центрі і на місцях до редакцій літературних журналів і керівництва творчими спілками – насаджувалась атмосфера групівщини, кругової поруки, непотизму і мафіозності» [3]. За цих умов прогресують зміни у політичному кліматі та внутрішньопартійному житті: «офіційне життя, правила та норми легального співіснування у свідомості її агентів відсувалося на задній план. Талант, професійні якості, кваліфікація відігравали другорядну роль» [4]. Відбуваються зміни у джерелах поповнення номенклатури, і склад партійного апарату втрачає професійну відповідальність.

Спостерігаються трансформаційні зсуви у загальному стані політичної системи. Під впливом об'єктивної дії як внутрішніх, так і зовнішніх чинників виникає потреба у скороченні циклів її самопродукування. Наявні деформації політичного життя (у межах партії-держави) відповідно позначаються на зміні умов існування українського політичного простору, на змісті та характері відповідних політичних процесів. «Забезпечивши собі таку неререформовану «стабільність», режим по суті сам прирік себе на те, щоб переживати чергові болісні спроби внутрішньосистемної реформації у середині 1980-х рр.» [5].

Останній спробі реформування радянської політичної системи передував короткостроковий перехідний період, який у політичному житті України ніяк не позначився. Встановлений у республіці В. Щербицьким (ще за часів Л. Брежнєва) політичний режим здається непохитним. Таке становище досить довго зберігається і після початку реформаторської діяльності М. Горбачова та його однодумців. З цього приводу дослідники констатують: «Політична еліта України, зважаючи на партійну дисципліну, виконувала вказівки центру, але з реформаторськими починаннями не поспішала ...можна навіть сказати, що серед керівників компартії України поступово складалася пасивна опозиція щодо М. Горбачова та його колег» [6].

Звичайно, що реформи на якийсь час неминуче порушують хоча і відсталі від життя, але усталені зв'язки і стан справ. Як очевидно тепер, більш чи менш значна частина політикуму має стійке уявлення, що завдається удар не по досить привабливій, але все-таки визначеності і стабільності. Виникає парадокс: відсутність реформ (змін) виступає як джерело якщо не всіх, то більшості суспільних негараздів. Утім, саме зміни (реформи), як правило, викликають у суспільстві різноманітні нарікання.

Поступове (в межах циклів суспільного розвитку) накопичення цих та інших артефактів політичного життя у процесі самопродукування призводить до виникнення

якісно нових станів політичної системи. «З точки зору структури організації самого режиму, відбувається перехід від командного до волюнтаристського та догматичного способу дії до політичного лідерства і процедурно-емпіричної орієнтації» [7]. Разом з тим, перспективи країни в частині інституціоналізації політичного лідерства як форми організації політичної влади, як і раніше, виглядають недостатньо визначеними.

Незважаючи на пасивність (яка межувала з бездіяльністю у впровадженні реформ) українського компартійного керівництва, клімат суспільно-політичного життя хоча і повільно, поступово, але змінюється і без його зусиль. Р. Шпорлюк звертає увагу на те, що західні фахівці «говорили про інституційний плюралізм в СРСР, маючи на увазі радянські інституції. То ж коли з'явилися «гласність и перестройка», вони, природно, очікували появи нових радянських політичних партій, рухів та асоціацій» [8]. Проте нічого такого не сталося.

Буржуазно-демократична революція 1989 р. з легкої руки М. Горбачова ще в середині 1980-х рр. отримала славу як перебудова. В суспільстві зріли духовні передумови нової буржуазно-демократичної революції. В рік прийняття останньої радянської конституції (1977 р.) ««професійні революціонери» були частково розстріляні, частково «перетворені у табірний пил». Практично сформувався новий кістяк нової номенклатурної еліти, яка посіла всі ключові посади в державному управлінні. Номенклатурна еліта мала опосередковано-буржуазний характер». «В результаті у нашій країні була реалізована ілюмінатська модель тоталітарного суспільства» [9].

Проте Н. Нарочницька вважає, що «під прапором західноєвропейського лібералізму і прав людини з Росією в 1991 році фактично зроблено те, що задумане Леніним і Троцьким у 1917 році. ...Протягом ХХ століття два довільних руйнування держави Російської, а не вільний вибір, позбавили 25 млн росіян суб'єкта національно-державної волі. ...спроби у будь-який спосіб закріпити результати руйнування історичної російської державності під приводом «заслуженого» краху «тоталітарного СРСР»» [10].

Інший погляд дослідників свідчить, що «падіння Л. Брежнєва з верхівки радянської ієрархічної піраміди й стало поштовхом, який зрушив лавину. Хай цей камінь наприкінці життя став майже баластним, але вага його практично не зменшилася – а до чого призводить зміщення баласту в корабельному трюмі, відомо всім» [11].

В умовах послаблення цензури у пресі стали з'являтися різні критичні матеріали. Набуває поширення діяльність неформальних організацій, які діють незалежно від партійної і комсомольської ініціативи та їх контролю. Послаблення ідеологічного тиску супроводжується виникненням перших ознак лібералізації економіки. Свідченням тому слугує поява економічних кооперативів, надання селянам права заводити власні ферми, виходити з колгоспів. Вивільненню ініціативи людей також сприяє втілення в життя гасла, що дозволено все, що не заборонено законом.

Поява перших реальних політичних свобод своїм наслідком має поширення накопиченої десятиріччями негативної енергії стосовно партапарату і компартійного керівництва в цілому. Чорнобильська трагедія довела громадськості, що українська «політична еліта у своїй діяльності повністю залежала від вказівок центральної влади, а всі міркування про плюралізм, свободу і гласність виявилися порожнім звуком. Населення України гостро відчувало апологетику, фальш у поведінці В. Щербицького та його оточення» [12].

Ліберальні ініціативи сприяють поширенню відносно нових організаційних форм у вигляді суспільно-політичних клубів. Переважно до них входила творча інтелігенція, спрямування діяльності якої було пов'язано з радикалізацією процесу перебудови. З наближенням альтернативних виборів народних депутатів СРСР вони стали перетворюватись на організаційні осередки з висування і підтримки кандидатів, опозиційних до партійно-державної бюрократії.

Розбуджені в народі очікування, які зростають, і реальне право політичного вибору, яке з'являється, рішуче вплинули на розташування політичних сил в Україні. Особливо різко змінюватись вони почали з поданням у відставку В. Щербицького [13].

Політичні фігури, які після В. Щербицького заступили на посаду керівників України і могли претендувати на політичне лідерство в житті українського соціуму в особах В. Івашка і С. Гуценка, не відбулися. Партія комуністів вже втрачала своє панівне положення в політичній системі суспільства, маючи, однак, суттєві резерви за умов зміни тактики своєї поведінки та оволодіння парламентськими важелями впливу на суспільне життя.

В умовах недемократичного режиму в Україні відсутні інституційні засоби реєстрації вподобань більшості громадян. Коли населення має відносно реальну можливість брати участь у політиці, теж виникають проблеми. Розгляд політичного лідерства як одного з регуляторів механізму зворотного зв'язку в політиці є не просто не точним.

Виявлення вподобань за допомогою голосування є доволі грубим інструментом. Виборці змушені лише обирати із запропонованих кандидатами певних наборів політичних поглядів. Якщо для цього задіяти механізм лобіювання, то слід пам'ятати, що різні групи інтересів мають неоднакову здатність до самоорганізації і політичного тиску. Невеликі згуртовані групи мають неабияку перевагу перед великими й аморфними. А це досить суттєво викривлює сигнали прямого і зворотного зв'язку в політикумі.

У силу цих та інших чинників чимало життєво важливих інтересів погано організованої частини населення в політиці представлені неадекватно. Виникає ситуація, коли не виявлені помилки політиків можуть множитись, повторюватись та інституціалізуватись.

Посилення та поширення критичного ставлення до суспільної реальності серед значної частини населення України знайшло свій прояв у багатомісячних мітингах і демонстраціях 1989 – 1991 рр. Зміст цих масових настроїв багато в чому був пов'язаний з привілеями та діяльністю панівної компартійної номенклатури на українському політичному просторі.

Тоталітарна доба в Україні тривала, незважаючи на перехід від сталінізму до хрущовських часів і далі. Вона отримала новий поштовх, лібералізувавшись у рамках усталеної парадигми ленінського спрямування. Такий вектор розвитку суспільства партійне (комуністичне) керівництво вбачало доречним і в 1985 р., не зважаючи на те, що динаміка суспільних процесів у світі, культурно-історичний контекст всередині СРСР зазнав незворотніх змін, а тому обраний курс партії виявився таким, що не відповідає вимогам часу. У такий спосіб сама комуністична партія, номенклатура (яка була її породженням) стала основним гальмом суспільно-політичного розвитку СРСР та причиною власного занепаду.

У політикумі існує так зване фрагментування тоталітаризму. В умовах радянського устрою залишається дифузність приватної, публічної, офіційної та інших сфер життєдіяльності соціуму. На конституційному рівні фіксується нерозділеність офіційної та публічно-політичної сфер життя суспільства.

Серед політичних змін в умовах радянського ладу головними є становлення та поширення у суспільстві тих інституцій, що унеможливають існування політики, яка б виходила з раціоналістичних принципів політичної дії. Відбувається утвердження тих суспільних інститутів (з відповідним офіційно-політичним статусом), які утворюють харизматично-неокорпоративістський варіант класового суспільства. Це свідчить про те, що суспільство має тенденцію переходу до вищого щабля соціальної та ресурсної мобільності, порівняно з тоталітаризмом у традиційному розумінні.

За цих умов політичне лідерство виражає протиріччя у відносинах індивіду і суспільства. Політичне лідерство на теренах України існує як індивідуальний стиль суспільно-політичної діяльності окремих політичних діячів та навіть груп політиків.

В існуючому транзиті політичного розвитку важливим стає функціональна взаємодія інституційних складових влади з інноваційною діяльністю осіб у політичній сфері. Сфера

політичного постійно ініціює сплановану тактичну діяльність з метою утримання досягнутих владних позицій і/або їх покращення. Але під впливом зусиль тих, хто має власні цілі чи належить до табору опонентів (не підтримує або спричиняє певну протидію), первинний план (зادля спасіння високої мети чи з інших міркувань) змушує йти на небажані, ба навіть неприйнятні раніше заходи. А вони, у свою чергу, теж мають свої – теж непередбачувані – наслідки, обсяг і сила яких іноді перевищують можливості впливу на них суб'єктивного фактору. Тобто внутрішня динаміка процесів соціально-політичного розвитку суспільства, держави багато в чому зумовлює результати і наслідки діяльності політиків.

Становлення, успіх і занепад партії комуністів (цієї колись визначальної для українського соціуму політичної сили) викликає узагальнюючі питання: чи можливо в принципі здійснювати і спрямовувати суспільний розвиток? Як пов'язані політичне керівництво і політичне лідерство з цим процесом? Наскільки сам суспільно-політичний розвиток піддається впливові політичного лідерства та політичного керівництва?

Відшуковуючи відповіді на такі питання, виникає згадка про Францію 60-х років минулого століття. «Шарль де Голль вивів Францію із В'єтнаму й Алжиру, відмовився від усіх імперських амбіцій, створив комісію з планування економіки, встановив мирне і спокійне життя в країні і тим вписав себе до числа великих правителів, заслужив вічну вдячність і повагу свого народу. Але для того, щоб відчуті всю велич де Голля, слід згадати його слова: «Франція втомилася від мене...». Сказавши таке, він за власним бажанням пішов у відставку» [14].

Одним з небагатьох дослідників, які відверто заговорили про спроможність політичних експертів передбачати політичну здійсненність певних політичних пропозицій та впливати на неї, є Арнольд Мелстнер. Він вказав на мінімальний обсяг інформації, який необхідний для оцінювання політичної здійсненності: хто учасники політичного процесу? Які їхні мотиви та переконання? Які їхні політичні ресурси? На яких політичних рівнях буде ухвалена конкретна постанова? Хоча ми обговорюємо ці питання послідовно, на практиці ми відповідаємо на них знову й знову, переходячи від одного до іншого мірою того, як більше дізнаємося про політичне середовище [15].

«Демонізація» окремих політичних фігур, навіть найвпливовіших, мало чого може додати до наукового аналізу. Загальний стан політичної сфери суспільного життя українського соціуму пов'язаний з більш суттєвими обставинами. Він є наслідком прояву дії тих чинників, які здійснюють стійкий вплив (прямий чи опосередкований, явний чи прихований) на політичні процеси в Україні. Соціальні зв'язки у суспільстві існують не самі по собі, а закріплюються відповідною системою соціальних і політичних інститутів. Саме через суспільно-політичні (соціальні) інститути більш чи менш чітко програмується і ролі самих індивідів.

1. Солоницкий А. С. Послесловие / Морен Э. О природе СССР: Тоталитарный комплекс и новая империя; [пер. с франц. А. В. Карпов, М. А. Чешков] / А. С. Солоницкий. – М.: Наука для общества, РГГУ, 1995. – 220 с. – С. 218. 2. Там само. 3. Медведев Р. А. Личность и эпоха: политический портрет Л. И. Брежнева / Р. Медведев. – М. : Изд-во «Новости», – 1991. – 333 [2] с. – С. 14. 4. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу). — К. : Політична думка, 1996. – С. 376. 5. Шаповал Ю. І. Нереформована «стабільність» (1964-1985) / Шаповал Ю. І. // Україна: політична історія. ХХ століття – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова); Редкол. В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 915. 6. Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В. – К.: Логос, 1997. – С. 143. 7. Кутуєв П. В. Концепції розвитку та мобілізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм: [монографія] / Павло Володимирович Кутуєв. – К. : Сталь, 2005. – С. 365. 8. Шпорлюк Р.

Імперія та нації / Роман Шпорлюк ; [пер. з англ. Г. Касьянов]. – К. : Дух і Літера, 2000. – С. 167. **9.** Немировский В. Г. Тайные общества и заговорщики / В.Г. Немировский. – СПб.: Питер, 2007. – 240 с. – С. 163-162). **10.** Цит. за Березко В. Э. Ленин и Сталин: тайные пружины власти (Государственно-правовая идеология левого авторитаризма): [монография]. – М.: Ин-т международных отношений (ун-т), 2007. – С. 204). **11.** «...і особисто Леоніду Іллічу» Каталог колекції дарунків Л. І. Брежневу із фондів музею історії м. Дніпродзержинська. Художнє видання. – Дніпропетровськ: ІМА-прес. – 2006. – 90 с. (Укр. та рос. мовами). **12.** Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В. – К. : Логос, 1997. – С. 90. **13.** ЦДАГОУ, Фонд № 1, Опись № 2, Дело № 990, Лист 44. **14.** Моисеев Н. Н. Размышления о современной политологии (политические науки: новые проблемы) / Никита Николаевич Моисеев. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2000. – 216 с. – С. 18. **15.** Веймер Д. Л. Аналіз політики: Концепції і практика; [пер. з англ. І. Дзюб, А. Олійник]; наук. ред. пер. О. Кілієвич / Веймер Девід Л., Вайнінг Ейден Р. – К.: Основи, 2000. – 654 с. – С. 481.